

V E R S L A G E N

A D V I E Z E N

R A P P O R T E N

1 9 8 0

79

Achtergronden
van milieugedrag
Samenvatting

RIJKSUNIVERSITEIT LEIDEN
VAKGROEP SOCIALE EN ORGANISATIE PSYCHOLOGIE, HOOIGRACHT 15, LEIDEN

ACHTERGRONDEN VAN MILIEUGEDRAG
(Samenvatting)

Fr. van der Meer

INHOUDSOPGAVE

- Voorwoord	blz. 3
- Inleiding	blz. 5
- Samenvatting van het onderzoek	blz. 9
- Conclusies en aanbevelingen	blz. 19
- Bijlage A	blz. 41
- Bijlage B	blz. 42
- Bijlage C	blz. 43

Gedrukt op hergebruikt papier

ISBN 90 12 0349 6

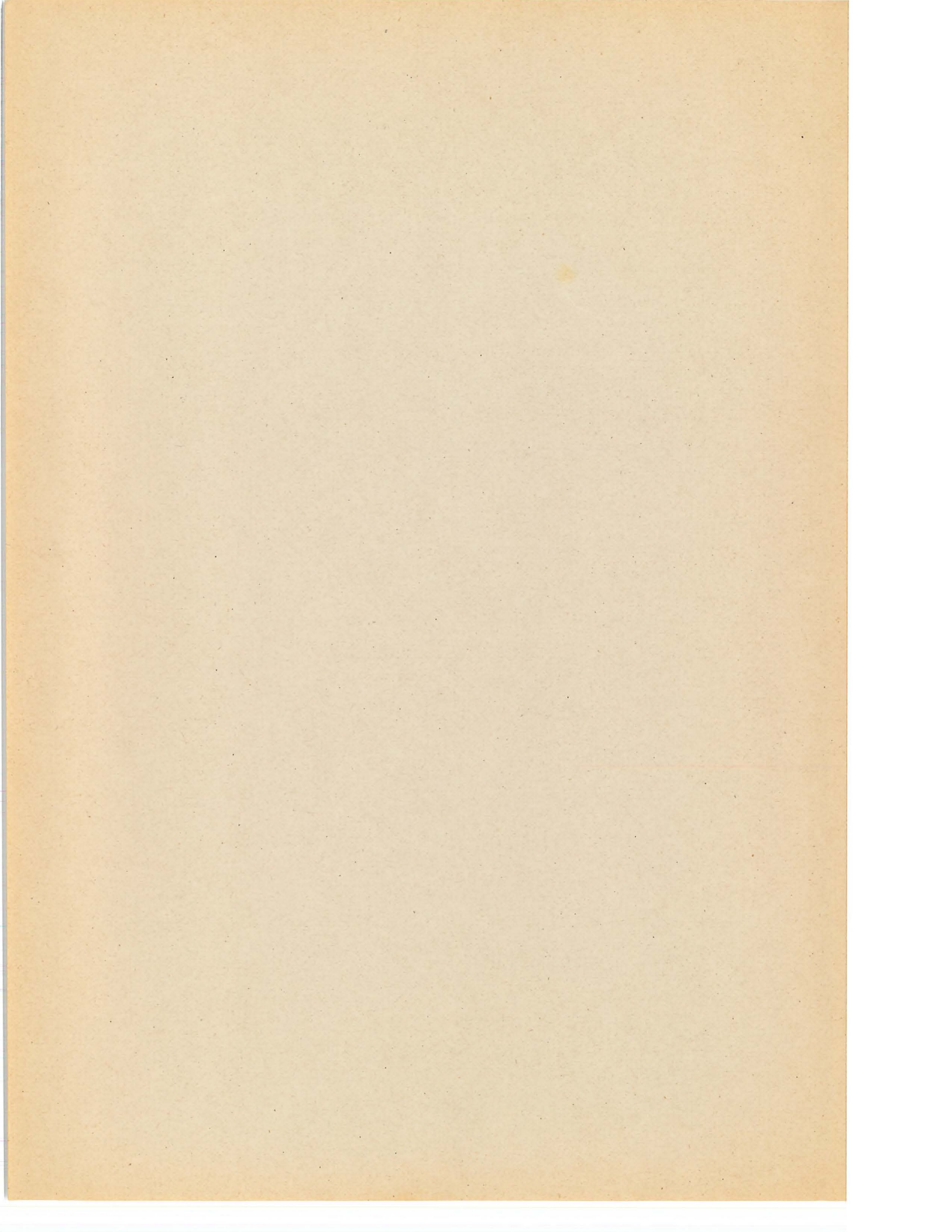
VOORWOORD

Op 18 september 1980 is het rapport over het onderzoek naar achtergronden van milieugedrag aan minister Ginjaar van Volksgezondheid en Milieuhygiëne aangeboden. Tevens werd een aanbevelingennotitie, die opgesteld werd onder verantwoordelijkheid van de begeleidingscommissie aangeboden aan de Minister.

Gezien de belangstelling die er in brede kring bestaat voor het rapport, is besloten een samenvatting hiervan te maken.

Deze samenvatting is samengesteld uit een aantal hoofdstukken uit het rapport achtergronden van milieugedrag. Een tweetal hoofdstukken zijn daartoe uitgekozen, namelijk de samenvatting en de conclusies en aanbevelingen. Beide hoofdstukken zijn integraal uit het rapport overgenomen.

Het onderzoek werd uitgevoerd door de Vakgroep Sociale en Organisatie Psychologie van het Psychologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Leiden.

INLEIDING.

1. Bij schrijven van de Minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne I. Vorrink, d.d. 11 november 1976 werd de vakgroep Sociale en Organisationspsychologie van de Rijksuniversiteit Leiden subsidie toegekend voor onderzoek naar achtergronden van milieugedrag. De vraagstelling in de subsidiebrief was tweeledig:
 1. welke zijn de factoren, die een rol spelen in de besluitvorming van individuen, in die gevallen dat hun handelen binnen situaties in de privésfeer effecten heeft op het milieu;
 2. indien gekozen wordt voor gedrag van individuen dat gericht is op het beïnvloeden van gedrag van anderen, met name overheid en bedrijfsleven, hoe benaderen dan mensen die zich beroepshalve met de milieuproblematiek bezig houden, en burgers die zich niet in een dergelijke positie bevinden maar wel milieukanties voeren, elkaar?

Dit verslag zal vooral ingaan op de eerste vraagstelling. De tweede vraagstelling komt slechts aan de orde in paragraaf 6.5 en in bijlage 3.

2. Het voorliggende verslag kent de volgende structuur:

Hoofdstuk 1 geeft enige kanttekeningen bij het begrip milieugedrag en toont de moeilijkheden bij een precieze definiëring van dit begrip. Daarnaast geeft het aan dat de studie een aantal essentiële beperkingen kent, doordat ze zich beperkt tot voornamelijk individu-gebonden factoren en doordat ze structureel-maatschappelijke factoren niet expliciet onderwerp van studie maakt.

Hoofdstuk 2 geeft op basis van de literatuur een eerste schets van een gedragsmodel, waarin de voornaamste determinanten van milieugedrag een plaats gekregen hebben. Dit model rust sterk op sociaal-psychologische theorieën, waarbij we met name de attitude-theorieën noemen, de collectieve handelings-theorie en de mentale incongruentietheorie. Het model wordt op het eind van het hoofdstuk in 7 stellingen samengevat.

Hoofdstuk 3 bevat een aantal methodologische opmerkingen over de aard van het onderzoek, het meetinstrument, de steekproef en de analysemethoden. Essentieel is dat onderscheid is gemaakt tussen milieugedrag als algemeen begrip en specifieke milieugedragingen. Van deze laatste zijn er 5 in het onderzoek nader bestudeerd: selectief autogebruik, fosfaatvrij wassen, drank in statiegeldverpakking kopen, geen diepvriezer hebben en aktievoeren ten behoeve van het milieu.

Hoofdstuk 4 geeft de resultaten van het onderzoek naar achtergronden van milieugedrag op algemeen niveau.

Hoofdstuk 5 geeft de resultaten van het onderzoek naar de achtergronden van de vijf onderscheiden specifieke gedragingen, waarbij steeds hetzelfde model van achterliggende variabelen wordt gehanteerd. Zo wordt een onderlinge vergelijking mogelijk van de invloed van de diverse groepen van variabelen bij elk van de onderscheiden gedragingen.

Hoofdstuk 6 gaat nader in op de achtergronden van de vijf specifieke gedragingen, maar neemt nu niet het model, maar de gedraging als uitgangspunt. Naar aanleiding van de bevindingen worden per gedraging suggesties gedaan voor een beïnvloedingsstrategie.

Hoofdstuk 7 keert terug naar de 7 veronderstellingen die als recapitulatie van de theoretische beschouwingen zijn geformuleerd. Nagegaan wordt in hoeverre deze veronderstellingen door de empirische gegevens worden gesteund. Tot slot worden de verschillende strategieën ter beïnvloeding van het gedrag gegroepeerd en gekoppeld aan de onderscheiden groepen van verklarende variabelen.

3. Bij de presentatie van het verslag is er naar gestreefd de lezer een handreiking te geven om binnen beperkte tijd kennis te nemen van de resultaten. Daartoe is aan het begin van ieder hoofdstuk, op gekleurde pagina's een korte samenvatting weergegeven van wat in het hoofdstuk wordt behandeld, alsmede een meer gedifferentieerde inhoudsopgave. Uiteraard vormen de samenvatting en hoofdstuk 7 (conclusies en aanbevelingen) een goede eerste kennismaking met het rapport.
Daarnaast zijn in de tekst de concluderende of samenvattende opmerkingen steeds cursief weergegeven. Ook hebben we een inlegkaart toegevoegd waarop we ons schema van variabelen hebben weergegeven.

In de hoofdstukken 4 en 5 hebben we significante correlatiecoëfficiënten en gestandaardiseerde beta-coëfficiënten cursief weergegeven.

4. We zijn ons bewust dat de rijkdom aan empirische gegevens in deze verslaglegging nog niet ten volle tot uitdrukking komt. We stellen ons voor in vervolgrapporten op onderscheiden aspecten van de vraagstelling nader in te gaan.
5. Het onderzoek is begeleid door een commissie waarin zitting hadden:
drs. P. van Son, voorzitter, Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne
drs. G.C. Bartels, secretaris, idem
prof. dr. L.J.Th. van der Kamp, vakgroep methoden en technieken der psychologie, Rijksuniversiteit te Leiden

prof. dr. W.A.T. Meuwese, vakgroep gedragswetenschappen, Technische Hogeschool
te Eindhoven

dr. N.J.M. Nelissen, sociologisch instituut, Katholieke Universiteit te
Nijmegen

dr. E. Tellegen, interfacultaire vakgroep milieukunde, Gemeentelijke Univer-
siteit te Amsterdam

prof. dr. R. van der Vlist, vakgroep sociale en organisatiepsychologie, Rijks-
universiteit te Leiden

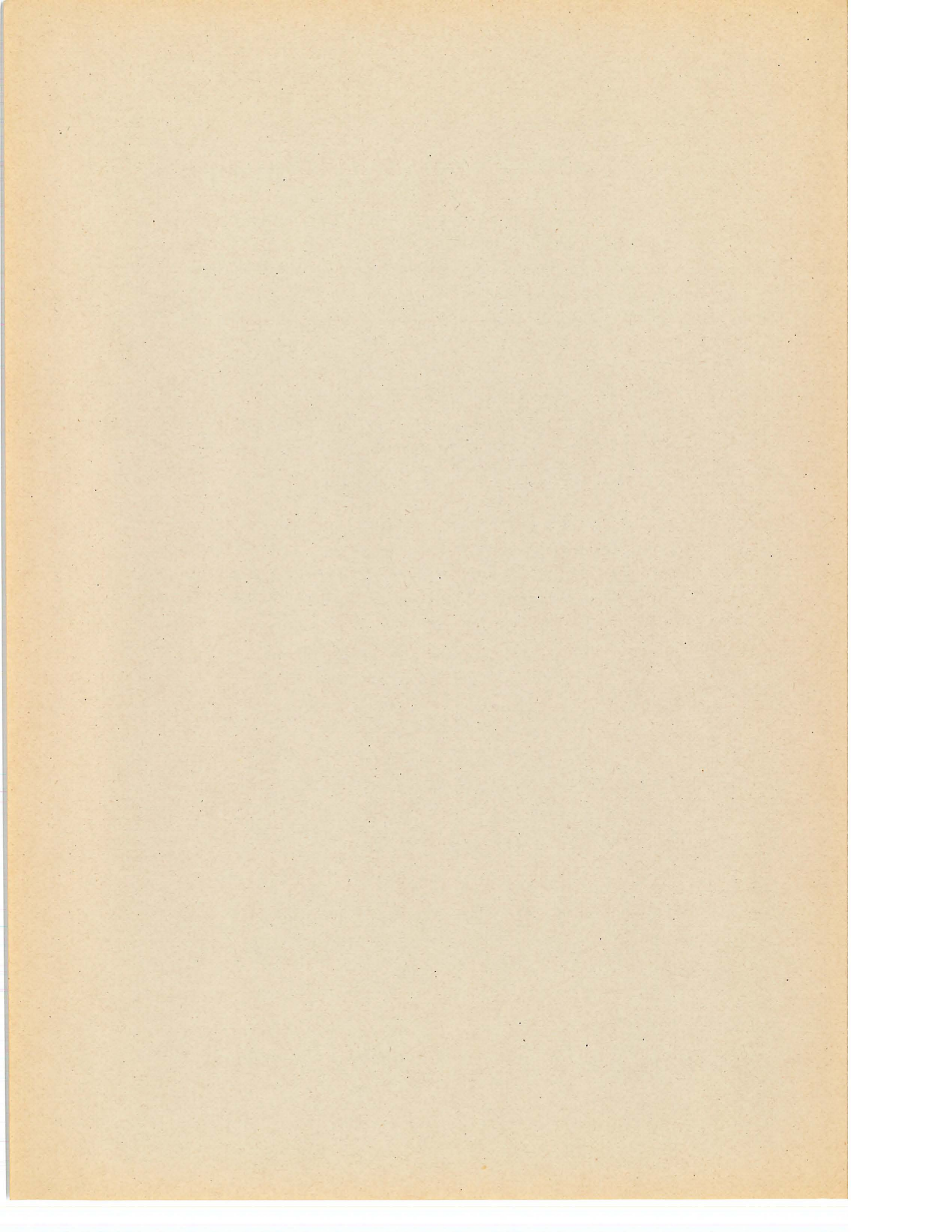
dr. M. van Vonderen, vakgroep gedragswetenschappen, Technische Hogeschool te
te Eindhoven.

6. Aan het onderzoek werd op substantiële wijze meegewerkt door:

J. Bastiaansen, P. Rozendal, H. Staats en H. Weys, allen student-assistenten
van de vakgroep sociale en organisatiepsychologie van de Rijksuniversiteit
van Leiden.

7. Graag zeg ik allen die aan het onderzoek meewerkten dank. Ik denk dan niet
alleen aan de hierboven genoemde personen, maar ook aan het Instituut voor
Milieuvraagstukken van de Vrije Universiteit van Amsterdam (met name
Peter Ester), dr. W. van der Kloot, de 'particuliere burgers' die hun mening
gaven en allen die ik niet met name heb genoemd.

Leiden, augustus 1980.

SAMENVATTING

ar.1.2

1. Het onderzoek 'achtergronden van milieugedrag' probeert antwoord te geven op de vraag "welke de factoren zijn die een rol spelen in de besluitvorming van individuen, in die gevallen dat hun handelen binnen situaties in de privésfeer effecten heeft op het milieu". In deze vraagstelling is een belangrijke beperking gegeven: er is namelijk sprake van handelen binnen situaties in de privésfeer, in tegenstelling tot, en met uitsluiting van het handelen van individuen in het kader van maatschappelijke posities als overheid, industrie, landbouw, verenigingen enzovoorts. Een tweede beperking hebben wij onszelf opgelegd door ons bij de beïnvloedende factoren vooral te beperken tot individu-gebonden factoren, en geen aandacht te besteden aan fysieke maatregelen en dergelijke. De individuele aanpak gaat uit van de mens als een rationeel consistent handelend iemand, die zijn gedrag in overeenstemming wil brengen met eventueel nieuwe informatie die hem wordt aangereikt. Pogingen om langs deze weg het milieugedrag te beïnvloeden zijn financieel aantrekkelijk, zeker vergeleken bij technologische oplossingen van de milieuproblemen, en ideologisch aantrekkelijk, daar ze de mens erkennen als verantwoordelijk voor zijn daden. De nadelen liggen slechts in de geringe effectiviteit die (nog) steeds optreedt. De keuze voor de individu-gebonden factoren wordt enerzijds bepaald door onze sociaal-psychologische achtergrond, anderzijds omdat deze factoren, al zijn ze niet overheersend, wel noodzakelijk zijn voor de continuering van gedragsveranderingen in milieuvriendelijke zin en ter legitimering daarvan.

par.2.8

2. Bij ons onderzoek naar de invloed van individu-gebonden factoren op milieugedrag is eerst aan de hand van algemene theoretische literatuur nagegaan welke factoren een rol spelen wanneer we moeten beslissen of we ons zus of zo zullen gedragen. Het gedragsmodel dat op deze wijze is ontwikkeld en dat bestaat uit een aantal groepen van variabelen, is daarna samengevat in een aantal veronderstellingen. Getracht is met behulp van empirische gegevens het gedragsmodel te ondersteunen.

par.2.1

3. Bij de theoretische beschouwingen wordt nader ingegaan op de relaties tussen een aantal individu-gebonden factoren en gedrag.
- 3.1 Uitgangspunt daarbij vormt de relatie tussen attitude en gedrag. Aangegeven wordt dat de veelal aangehangen veronderstelling dat een positieve houding tegenover - in ons geval - het milieu samengaat met milieuvriendelijk gedrag in veel gevallen niet empirisch wordt gesteund, en dat ze ook theoretisch niet hoeft op te gaan. Wanneer we

par.2.2 aannemen dat mensen dát gedrag kiezen dat hen naar alle waarschijnlijkheid het meest oplevert, dan vindt er in een besluitvormingsproces een afweging plaats van de voor- en nadelen van bepaald gedrag, waarbij het milieubelang slechts één, misschien erg ondergeschikte factor kan zijn. Fishbein heeft de keuze voor een gedraging opgevat als een functie van

par.2.3 - de inschatting van de waarschijnlijkheid dat een bepaald gedrag bepaalde konsekwenties zal hebben, rekening houdend met het belang dat men daaraan hecht (*motivationale component*);

par.2.4 - de opvatting over wat de sociale omgeving verwacht dat men zal doen, rekening houdend met de mate waarin men aan die verwachtingen tegemoet wil komen (*normatieve component*).

Deze formulering wijst allereerst expliciet op het belang van de sociale omgeving waarin mensen verkeren en suggereert dat de motivationele en de normatieve component van het besluitvormingsproces onafhankelijk van elkaar kunnen (maar niet hoeven) werken. Doordat in deze gedachtengang de relatie tussen het gedrag en zijn gevolg een grote rol speelt, ontstaat er ruimte voor op het eerste gezicht vreemde discrepanties bij mensen die zeggen dat het milieu hen aan het hart gaat maar die zich in feite niet milieuvriendelijk gedragen: gevolgen van daden voor het milieu vormen slechts één overweging temidden van vele andere. De gedachtengang impliceert ook dat milieugedrag gestuurd kan worden door er beloningen aan te verbinden die op zich niets met het milieu te maken hebben.

par.2.3.3 Een belangrijke conclusie van de gedachtengang van Fishbein is dat gedrag in grote mate bepaald wordt door de direct waarneembare gevolgen van het gedrag. Dat maakt het onwaarschijnlijk dat een abstract begrip als milieu als sturend mechanisme optreedt en dat maakt het dus ook onwaarschijnlijk dat er sprake is van algemeen milieugedrag. Veeleer is er sprake van onderscheiden concrete milieugedragingen, met elk hun eigen set van beïnvloedende factoren.

par.2.5 3.2 Bij de theoretische beschouwingen staan we stil bij het belang van de beginsituatie waarin het besluitvormingsproces start. Er is geen sprake van een objectieve situatie die voor ieder eenzelfde betekenis heeft, maar mensen interpreteren de situatie waarin ze verkeren zo dat ze er mee kunnen leven. Men beoordeelt een feitelijke situatie waarin gehandeld moet worden, heeft een beeld van de wenselijke situatie en kiest het gedrag dat met de grootste waarschijnlijkheid tot de wenselijke situatie voert. De beoordeling van de beginsituatie

is - wanneer we over milieugedrag spreken - nauw gekoppeld aan de vragen: 'wat verstaat men onder milieu' en 'wat zijn de milieuproblemen'. De beoordeling wordt onder andere bepaald door het belang dat men hecht aan een schoon milieu, door de aanwezige kennis en door de ervaring die men in het verleden betreffende de aantasting van wat men belangrijk acht heeft opgedaan. Ook de milieuattitude, of de *milieubetrokkenheid* speelt hier een rol, dat wil zeggen de mate waarin iemand de milieuproblemen (h)erkent en zich bereid verklaart aan de oplossing daarvan bij te dragen.

De interactie tussen mens en omgeving maakt niet alleen dat de beginsituatie niet voor iedereen hetzelfde is, maar maakt ook dat het moeilijk is lijnen van oorzakelijkheid vast te stellen tussen verschillende groepen van variabelen, bijvoorbeeld tussen attitude en gedrag; wanneer men consistentie tussen attitude en gedrag nastreeft hoeft men niet persé het gedrag aan de attitude aan te passen, maar kan men ook de attitude aan het gedrag aanpassen.

Gecombineerd met wat eerder is gezegd bij het besluitvormingsproces betekent dit dat de overheid milieugedrag kan sturen met milieu-exherente motieven (beloning, verboden), terwijl zij daarnaast probeert de attitude te beïnvloeden om de in gang gezette gedragsveranderingen te continueren en te legitimeren.

par.2.6 3.3 Behalve met de motivationele en de normatieve component van het besluitvormingsproces en met de milieubetrokkenheid, wordt in het model ook rekening gehouden met de ervaring van de *verantwoordelijkheid* die men zelf voor de oplossing van de milieuproblemen voelt, alsmede met de schatting die men heeft van de *eigen mogelijkheden* om aan de oplossing bij te dragen.

par.2.7 Het gedragsmodel werkt met een tweetal randvoorwaarden voor het besluitvormingsproces, te weten de *gewenning* en *gedragsbeperkende factoren*. Veel gedrag is namelijk gewoontegedrag waartoe niet steeds expliciet een beslissing wordt genomen en waarvoor een aantal van de eerder besproken kenmerken van het besluitvormingsproces dus niet op gaan. Aan gedragsbeperkende factoren, waarmee we feitelijk omgevingskenmerken bedoelen, die buiten de beslissingsmacht van een enkel individu liggen en het milieugedrag op een min of meer dwingende wijze voorschrijven, reguleren of verhinderen, wordt in de lijn van onze standpuntbepaling slechts weinig aandacht besteed.

par.2.8 Tot slot wordt nog gewezen op de eventuele rol van *demografische persoonskenmerken* en van *kennis, ervaring en communicatie* met betrekking tot de milieuproblemen.

3.4 Op een inlegkaart bij het verslag zijn de voornaamste variabelen in het model weergegeven. Ook de operationalisering van deze variabelen is hierop weergegeven. Het onderzoek is er op gericht de relaties na te gaan tussen de genoemde variabelen en het uiteindelijke gedrag.

hfs.3

4. Een basisveronderstelling is dat het begrip milieugedrag vaak niet meer dan een verzamelbegrip voor een groot aantal milieugedragingen is, die elk hun eigen patroon van 'verklarende' variabelen hebben: voor het fosfaatvrij wassen zijn andere variabelen van belang dan voor het selectieve gebruik van de auto. De vragen die een operationalisering van bovengenoemde variabelen vormen zijn zo uniform mogelijk toegespitst op een vijftal concrete milieugedragingen: selectief auto-gebruik, fosfaatvrij wassen, kopen van artikelen met statiegeldverpakking, geen diepvriezer hebben en actievoeren. Gegevens zijn verzameld bij een grotendeels a-selecte steekproef uit de Nederlandse bevolking, van ongeveer 900 mensen, waarbij iedere respondent steeds vragen over twee gedragingen kreeg te beantwoorden. Bij de bewerking van de gegevens is na reductie en indikking vooral van regressie-analyses gebruik gemaakt.

5. Wanneer we naar de algemene relaties tussen de groepen van variabelen kijken en ons nog niet bezig houden met de specifieke gedragingen, dan zijn de voornaamste conclusies van het onderzoek puntsgewijs:

par.4.1

5.1 Het milieuprobleem blijkt vergeleken met enige jaren terug niet meer als het voornaamste maatschappelijke probleem te worden gezien. Anderzijds echter zijn de mensen nu meer doordrongen van de ernst van de milieuproblematiek. Welvaartsbevordering en milieubeheer worden als in conflict met elkaar gezien. Flora en fauna, kortom de natuur geldt als een der meest algemene noemers van de milieuvervuiling en als een der beste aandachtstrekkers.

5.2 Van de vier gehanteerde indices voor milieubetrokkenheid leveren de index voor de mate waarin men het milieuprobleem onderschrijft en de index voor de mate van milieugevoeligheid of milieusaillantie de duidelijkste verbanden met andere variabelen op.

par.4.2.1

5.3 Wanneer de onderlinge relaties tussen de verschillende demografische kenmerken worden uitgeschakeld, dan hangen met name de genoten opleiding, en in mindere mate het geslacht, samen met de mate van milieubetrokkenheid. Vrouwen blijken meer milieubetrokken dan mannen. Bij een dergelijke analyse valt de invloed van het sociaal-economisch niveau weg.

5.4 Er is geen relatie geconstateerd tussen gebruik van de massamedia en

par.4.2.2

milieubetrokkenheid of milieugedrag. Milieuvriendelijke mensen noemen wel vaker de bron waarvan ze milieu-informatie ontvangen, vernemen ook meer uit opiniebladen of boeken en voeren meer gesprekken over het milieu. Het is niet duidelijk of er sprake is van een oorzakelijk verband, en zo ja hoe dat loopt. Algemeen wordt aangenomen dat massamedia geschikt zijn om het publiek voor het eerst kennis te laten maken met een nieuw gegeven. Deze bekendheid is een voorwaarde om mee te kunnen spelen in de overwegingen die iemand hanteert. Meer bewust informatiegebruik en gesprekken met mensen uit eigen omgeving zijn nodig om de milieuproblematiek saillant te maken, om hun passieve attitude in daden om te zetten. Gebruik van nieuwsmidia bevordert meer de continuering van het gedrag dan de eerste adoptie.

par.4.2.3

- 5.5 Het gevoel van machteloosheid, in de zin dat er meer beslissingen achter de schermen worden genomen, neemt toe vergeleken met een aantal jaren geleden. Wel is er nu een groter optimisme ten aanzien van de vraag of er daadwerkelijk iets aan het milieu gebeurt. Het is vooral deze laatste factor die positief samenhangt met de bereidheid zich milieuvriendelijk te gedragen en met het milieuvriendelijke gedrag zelf. Deze bevinding is zo te interpreteren dat men enig uitzicht op het gewenste resultaat van bepaald gedrag nodig heeft, alvorens men tot dat gedrag overgaat. In tegenstelling tot ander onderzoek spelen het ervaren van eigen verantwoordelijkheid of het idee zelf te kunnen bijdragen aan de oplossing van de milieuproblemen nauwelijks een rol.

par.7.1

6. De voornaamste veronderstellingen die uit de theoretische beschouwingen voortvloeien, worden door de verzamelde gegevens ondersteund en kunnen eveneens als conclusies van het onderzoek worden geformuleerd.
- 6.1 De keuze die mensen maken tussen verschillende gedragingen wordt mede bepaald door de gevolgen die men bij elk der alternatieven verwacht en de waardering van die gevolgen. Hierbij dient men ook de reactie van de sociale omgeving te betrekken.
- 6.2 Bij die gevolgen spelen milieueffekten soms wel, maar soms ook geen rol, ook al gaat het om gedragingen die door de communis opinio als milieurelevant worden opgevat. Het hoog waarderen van een goed milieu speelt slechts een geringe rol bij de keuze van gedragingen.
- 6.3 Vooral die gevolgen spelen een rol die duidelijk ervaren worden en zichtbaar zijn als verbonden aan het gedrag in kwestie. Dit kunnen met name ook financiële gevolgen zijn.
- 6.4 Over het algemeen is er slechts sprake van afzonderlijke (milieu) ge-

par.5.3

dragingen en niet van milieugedrag. Voor de diverse milieugedragingen is steeds een andere set van gedragsdeterminanten aan te wijzen.

- 6.5 Wil men daadwerkelijk komen tot een beslissing tussen twee alternatieve gedragingen, dan is het noodzakelijk dat men zich bewust is van de keuzemogelijkheid en dus ook van de alternatieven. Veel gedrag kan als gewoontegedrag worden aangemerkt, zodat men geen noodzaak tot een beslissing ervaart.
- 6.6 Ook kunnen er omgevingsfactoren zijn die de keuzevrijheid van het individu zo beperken, dat bepaald gedrag min of meer geïndiceerd is, los van de gedragsintentie van het individu.

7. Wat de beïnvloedende variabelen van de vijf specifieke gedragingen betreft, kunnen de volgende conclusies worden geformuleerd:

par.6.1

- 7.1 Selectief autogebruik blijkt beïnvloed te worden door de mate waarin men gewend is aan het autogebruik, en door de mate waarin men denkt dat de auto om een veelheid van redenen, onmisbaar is. Daarnaast speelt de afweging van voor- en nadelen (de motivationele component) een belangrijke rol. Door selectief autogebruik spaart men weliswaar de natuur en houdt men de lucht schoon, maar men kan zijn werk minder goed doen, men moet meer moeite doen enmen moet meer geld betalen. Particulier vervoer wordt als goedkoper gezien dan openbaar vervoer. Kiezen ten nadele van de auto betekent het opgeven van een aantal direct voelbare voordelen. Wanneer men kiest voor een ander voermiddel, met name de fiets, dan is dat vanwege de positieve aspecten daaraan verbonden, en niet vanwege de negatieve aspecten van het autorijden.

Beïnvloeding van dit gedrag zal vooral moeten gebeuren door financieringsstructuren en door directe terugkoppeling van informatie over de gevolgen van het gedrag (benzineverbruik, lawaai) aan de autorijder.

par.6.2

- 7.2 Fosfaatvrij wassen blijkt in tegenstelling tot het selectief autogebruik niet beïnvloed te worden door de directe afweging van voor- en nadelen, maar door een algemene milieubetrokkenheid en door de normatieve factoren (er over praten, gedrag van de omgeving). Gewenning aan een bepaald wasmiddel, het idee van de prijs en de beschikbaarheid van fosfaatvrije wasmiddelen in de winkel bepalen mede het gedrag.

Beïnvloeding moet hier aangrijpen op de normatieve factoren en op de algemene milieubetrokkenheid. Omdat het gebruik van fosfaatvrije wasmiddelen weinig echte nadelen kent, bestaat het gevaar dat mensen

zich het predicaat milieuvriendelijk eigen willen maken door zich milieuvriendelijk te gedragen alleen op een gebied dat hen weinig moeite kost en zich zo ontslagen te achten van de plicht dit ook op meer gebieden te doen.

par.6.3 7.3 Bij het kopen van statiegeldverpakking speelt de algemene beschikbaarheid in de winkel een rol, alsmede de duidelijke voor- en nadelen van glasverpakking versus wegwerpverpakking. Over deze voor- en nadelen wordt erg verschillend gedacht en ieder heeft zijn eigen waardering. Ook is belangrijk in hoeverre dit gedrag in de sociale omgeving wordt vertoond en onderwerp van gesprek is. Geen van de verschillende groepen van variabelen heeft een uitgesproken invloed. Beïnvloeding van het gedrag moet niet alleen gericht zijn op het koopgedrag, maar evenzeer op het wegwerpgedrag in die zin, dat mensen niet alleen statiegeldverpakking moeten (kunnen) kopen, maar ook statiegeldloos glas weer moeten (kunnen) inleveren.

par.6.4 7.4 De diepvriezer wordt veelal niet als problematisch gezien. Aanschaf van de diepvriezer is vooral een zaak van afwegen van het gemak tegen de financiële kosten. Als de overheid hier wil beïnvloeden, dan moet het via de financieringsstructuur. Het niet hebben van een diepvriezer wordt, vergeleken met andere milieuvriendelijke gedragingen, het meest negatief beoordeeld. Naar aanleiding van de diepvriezer worden opmerkingen gemaakt over het energieverbruik in het algemeen en de beïnvloeding hiervan, analoog aan het autoverbruik, door de financieringsstructuur en de terugkoppeling van informatie over het verbruik aan de gebruiker.

par.6.5 7.5 Bij het actiegedrag wordt vooral de informerende functie van actiegroepen onderschreven: het informeren van het publiek over milieutoestanden of milieueffekten van beleidsmaatregelen. Opvallend is dat beambten en actievoerders niet alleen op een groot aantal punten duidelijk van elkaar verschillen als het om de beoordeling van acties en actiegroepen gaat, maar ook als ze gevraagd worden elkaar te beoordelen. Dit komt de communicatie niet ten goede.

Actiegedrag hangt sterk samen met de normatieve factoren, dat wil zeggen met de mate waarin anderen binnen de sociale omgeving ook actievoeren en met de mate waarin dat onderwerp van gesprek kan zijn.

7.6 Over het algemeen kan worden opgemerkt dat de concrete milieugedragingen veel sterker samenhang vertonen met antwoorden op vragen die op het desbetreffende gedrag zijn toegespitst, dan met algemene vragen over milieubetrokkenheid.

par.7.2

8. Getracht is aan te geven hoe de verschillende resultaten van het onderzoek aanleiding kunnen zijn tot bepaalde beïnvloedingsstrategieën van de overheid ter regulering van het milieugedrag. Het feit dat elk gedrag zijn eigen groep van verklarende factoren heeft, geeft aan dat het geen zin heeft een algemene uniforme beïnvloedingsstrategie te ontwerpen opdat mensen zich milieuvriendelijker gaan gedragen. Een beïnvloedingsstrategie zal per gedraging moeten worden ontworpen. Verbetering van de milieubetrokkenheid hoeft daarbij geen uitgangspunt te zijn; de milieubetrokkenheid is vooral nodig voor de continuering van bepaalde gedragsveranderingen en voor de legitimering daarvan.

Onderscheid kan worden gemaakt tussen verschillende groepen van beïnvloedingsstrategieën:

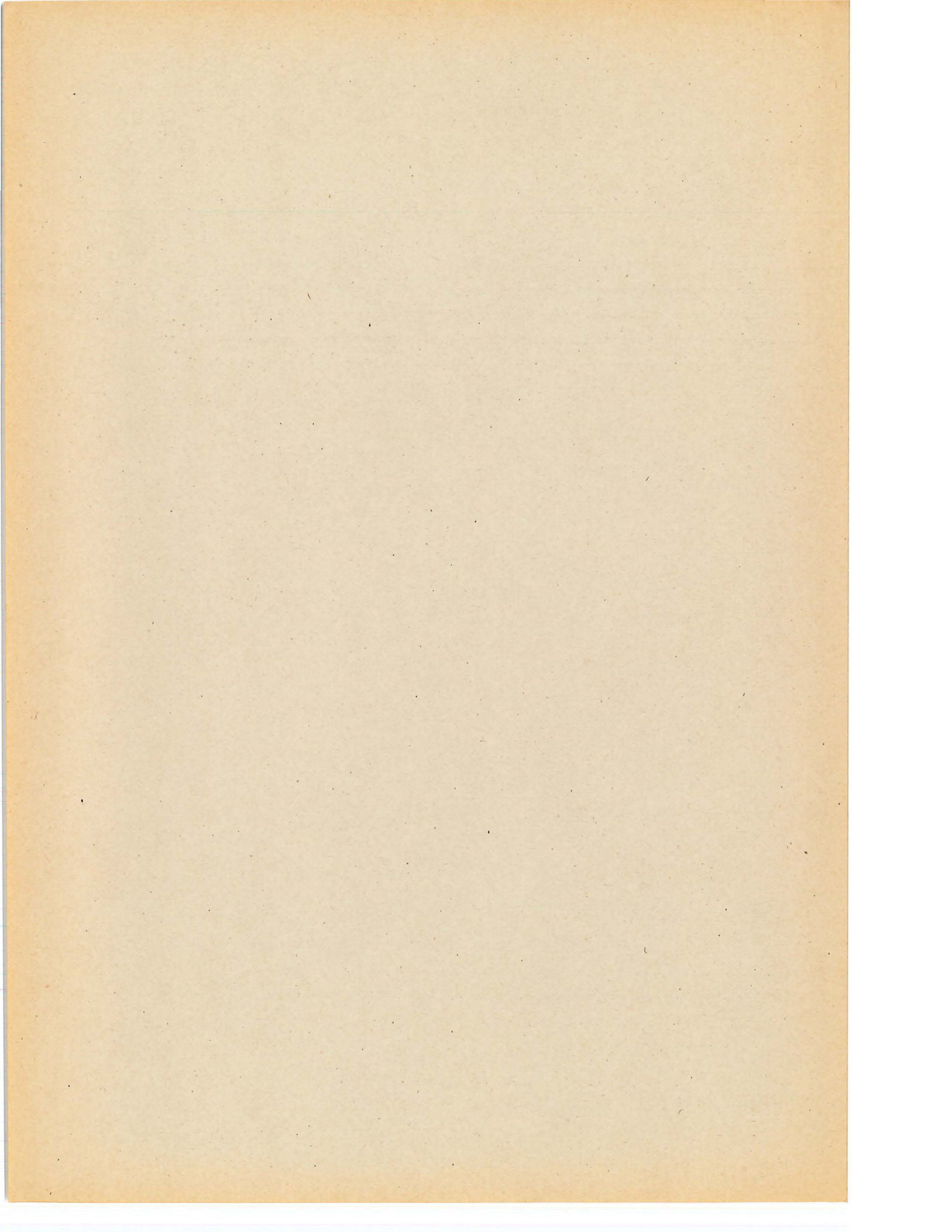
- 8.1 De meest traditionele beïnvloedingsstrategie is attitude-georiënteerd. Deze strategie gaat ervan uit dat ieder zal trachten zijn gedrag in overeenstemming te brengen met zijn attitude. Voornaamste groep van variabelen vormt hier de milieubetrokkenheid. Gedacht wordt aan het benadrukken van een schoon milieu als een waarde (op zich) en het benadrukken van de ernst van de milieuproblematiek.
- 8.2 Bij de motivationele component van het besluitvormingsproces sluiten de gedragsgeoriënteerde beïnvloedingsstrategieën aan. Hier gaat het om de directe koppeling van het gedrag aan bepaalde effecten. Dit hoeven in eerste instantie niet persé milieueffecten te zijn. Te denken valt niet slechts aan financiële beloningen en bestraffingen, maar ook aan directe informatie over wat het gedrag voor effect heeft gehad (terugkoppeling).
Voor veranderingen op langere termijn moeten de veranderingen aan milieuoverwegingen worden gekoppeld om zodoende internalisering te bevorderen en de gedragsintentie te generaliseren over meerdere gedragingen.
- 8.3 De normatieve factoren geven aanleiding tot groepsgerichte of sociaal gerichte beïnvloedingsstrategieën. Het betrekken van het sociale netwerk bij de beïnvloeding is tot nu toe weinig gebeurd. Te denken valt aan het geven van cursussen aan groepen van mensen die elkaar kennen, aan het benadrukken van de sociale waardering van bepaalde gedragingen en aan het betrekken van de mensen zelf bij het ontwerpen en uitzetten van wat moet worden gedaan.
- 8.4 De gedragsbeperkende factoren geven aanleiding tot een situationele of structurele benadering van de beïnvloeding. Te denken valt aan een

zodanige inrichting van de fysieke omgeving, dat milieuvriendelijk gedrag dwingend wordt voorgeschreven of wordt vergemakkelijkt; aan geboden en verboden; aan bepaalde structurele veranderingen in onze maatschappij. Ondanks het feit dat deze benadering waarschijnlijk het meest effectief is, hebben we er in ons onderzoek, gezien onze uitgangspunten (te) weinig aandacht aan besteed.

- 8.5 Tot slot wijzen we nog op de emancipatorische strategie als mogelijkheid om het ervaren van eigen verantwoordelijkheid en eigen mogelijkheden tot oplossen van de milieuproblemen te versterken. Dit kan geschieden door mensen in iedere situatie zoveel mogelijk te laten participeren in de beslissingsstructuren die hen zelf aangaan.

9. *De voornaamste conclusies van het onderzoek zijn in pregnante vorm als volgt samen te vatten:*

- *Het is een fictie te menen dat men milieugedrag als zodanig kan beïnvloeden. Er zijn slechts milieugedragingen, waarvan het begrip milieugedrag de noemer is.*
- *Het is een fictie te menen dat mensen via een mentaliteitsverandering tot verandering van milieugedragingen te brengen zijn. Voorlichting en educatie dienen slechts ter legitimering en continuering van gedragsveranderingen.*
- *De keuze voor bepaalde gedragingen wordt vooral bepaald door de direct ervaarbare voor- en nadelen van dat gedrag. En door de mening over dat gedrag in de sociale omgeving.*
- *Een effectieve wijze van gedragsbeïnvloeding is het zodanig inrichten van de fysieke omgeving dat milieuvriendelijk gedrag dwingend wordt voorgeschreven of wordt vergemakkelijkt. Onder deze structurele benadering kunnen ook geboden en verboden worden begrepen.*
- *De sociale wetenschappen kunnen een verdere rol spelen in het milieubeleid door hun aandacht voor de subjectieve interpretatie die mensen geven aan schijnbaar objectieve gegevens en door hun aandacht voor de sociale context van alle gedragingen.*

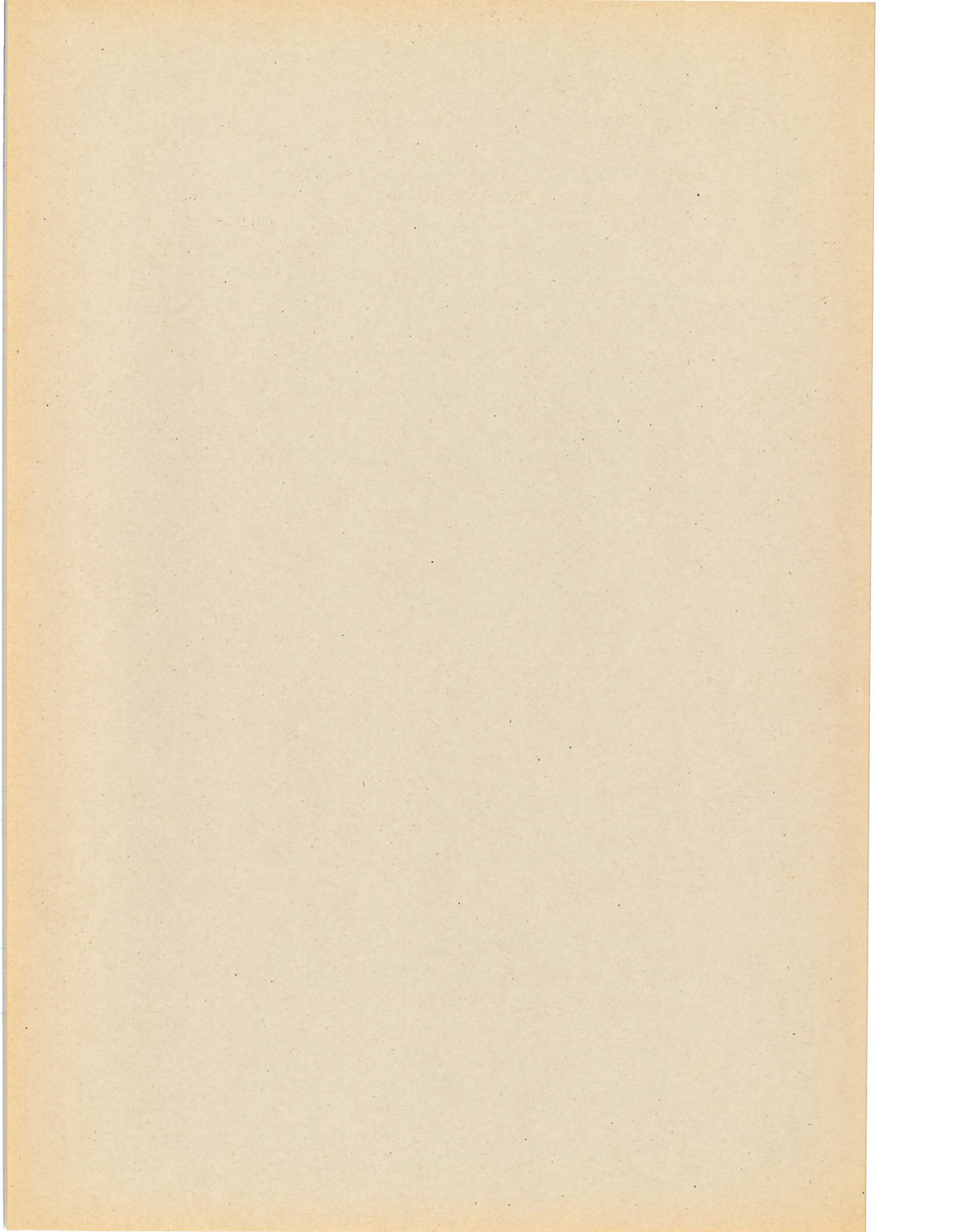

HOOFDSTUK 7 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

De theoretische beschouwingen in hoofdstuk 2 hebben we afgesloten met een recapitulatie in de vorm van een zevental stellingen (paragraaf 2.8). We bespreken nu deze veronderstellingen opnieuw, maar dan in het licht van de resultaten van ons onderzoek.

Op het eind van het hoofdstuk gaan we kort in op mogelijke strategieën die de overheid kan hanteren ter beïnvloeding van het gedrag van de burgers. Uitgangspunt daarbij is de eerdere constatering dat niet ieder gedrag zich door dezelfde groep van variabelen laat verklaren. Nu eens zijn het motivationele factoren, dan weer normatieve factoren of de mate van probleembewustzijn.

Elk van deze groepen van variabelen leent zich in principe voor een bepaald soort van beïnvloeding. Een milieubeleid dat er op is gericht dat individuen zich in hun gedragingen milieuvriendelijk opstellen, zal met een samenspel van beïnvloedingsstrategieën rekening moeten houden, afhankelijk van het soort gedrag dat men wil sturen en de factoren die het meest tot dat gedrag bijdragen.

7.1. Bespreking van de zeven veronderstellingen

In Hoofdstuk 2 zijn we, aan de hand van sociaal-wetenschappelijke literatuur, theoretisch ingegaan op de vraag waarom wij ons wel of niet op een bepaalde manier gedragen en hoe ons keuzeproces tussen verschillende gedragingen wordt gestuurd. Met name is gekeken naar de relatie tussen een aantal individu-gebonden factoren en het gedrag. De theoretische beschouwingen hebben we afgesloten met een recapitulatie in de vorm van een zevental stellingen (paragraaf 2.8). Deze worden hieronder opnieuw besproken, maar dan in het licht van de resultaten van ons onderzoek. We zullen dan ook verschillende malen verwijzen naar tabellen waarin de desbetreffende resultaten, in gecondenseerde vorm, zijn gepresenteerd.

1. *De keuze die mensen maken tussen verschillende gedragingen wordt mede bepaald door de gevolgen die men bij elk der alternatieven verwacht en door de waardering van die gevolgen. Hierbij dient men ook de reactie van de sociale omgeving te betrekken.*

Deze stelling is een rechtstreekse vertaling van de theorie van Fishbein, die zegt dat de keuze voor een bepaald gedrag een functie is van:

- de beoordeling hoe waarschijnlijk het is dat een bepaald gedrag bepaalde konsekventies zal hebben, rekening houdend met het belang dat men aan die konsekventies hecht (motivationale component)
- de opvatting over wat de sociale omgeving verwacht dat men zal doen, rekening houdend met de mate waarin men aan die verwachtingen tegemoet wil komen (normatieve component).

Wij hebben aan beide componenten van het besluitvormingsproces uitgebreid aandacht besteed (paragraaf 2.3 en paragraaf 2.4) en we hebben ze ook op een bepaalde manier proberen te meten, door ze in vragen te vertalen (paragraaf 3.2.6).

De verkregen gegevens ondersteunen onze stelling. Zowel de motivationele component als de normatieve component vertonen beide een duidelijke maar gedifferentieerde relatie met het uiteindelijk gedrag. (tabel 5.23). De motivationele component (het afwegen van voor- en nadelen) speelt een duidelijke rol als het gaat om de wijze van vervoer en om het wel of niet hebben van een diepvriezer; de normatieve component speelt een duidelijke rol bij de keuze van het wasmiddel en bij het actiegedrag.

De invloed van beide componenten kan nader worden gespecificeerd, omdat beide componenten uit meerdere onderdelen zijn samengesteld. Deze motivationele component bestond uit tien verschillende mogelijke gevolgen van de vijf concrete gedragingen. Tabel 5.14 geeft een nadere specificering van de invloed van deze component. Bij de aanschaf van diepvriezers gaat het hoofdzakelijk om het afwegen van het gemak tegen de kosten. Bij de keuze van vervoer gaat het om het afwegen van milieuoverwegingen en tijdwinst tegen het mindere gemak, minder goed werk en hogere kosten. Bij de keuze van de drankverpakking speelt vooral de tijd (om de flessen terug te brengen) een rol. Bij het wassen draagt vooral het sparen van de natuur bij tot een keuze voor fosfaatvrij wassen.

De normatieve component kent vier bijdragende factoren. Tabel 5.21 geeft een nadere specificering van de invloed van deze component. Bij alle gedragingen, behalve bij het vervoersgedrag, speelt de persoonlijke waardering van iemand die zich milieuvriendelijk gedraagt, een belangrijke rol. Het blijkt dat men zo iemand over het algemeen positief beoordeelt (tabel 5.16). Deze positieve beoordeling blijkt een rol te spelen bij de vraag of men zich wel of niet milieuvriendelijk zal gedragen. Immers hoe kleiner het verschil tussen de ideale beoordeling van iemand en de beoordeling van een milieuvriendelijk iemand, met andere woorden: hoe positiever men een milieuvriendelijk iemand beoordeelt, hoe waarschijnlijker het is dat men zich ook milieuvriendelijk gedraagt.

De reactie van de omgeving blijkt eveneens bij praktisch alle gedragingen een significante rol te spelen. Dit is geheel in overeenstemming met de voorspelling van Fishbein, waarbij we terzijde opmerken dat wij in de analyse van onze onderzoeksgegevens verder geen gebruik hebben gemaakt van een index die de neiging tot conformering aan de sociale omgeving weergeeft.

Ook de derde samenstellende factor van de normatieve component, te weten het gedrag van de omgeving, blijkt bij praktisch alle gedragingen een significante rol te spelen.

Het milieuvriendelijke gedrag blijkt geen geïsoleerd gedrag te zijn, maar gedrag dat vertoond wordt als meer mensen in de omgeving het vertonen. Dit is met name het geval bij het Wasgedrag en het actiegedrag. Deze resultaten moeten worden gezien in samenhang met de bevinding dat juist ook bij deze twee gedragingen het (geïnteresseerd) praten met anderen over dat gedrag een belangrijke rol speelt (tabel 5.6).

Wanneer we de invloed van de motivationele component en de normatieve component met elkaar vergelijken, dan blijkt de motivationele component vooral een rol te spelen bij het aanschaffen van een diepvriezer en de keuze van het vervoer, de normatieve component bij de keuze van het wasmiddel en het aktievoeren. Bij de keuze van de drankverpakking spelen beide componenten een minder uiteenlopende rol.

2. Bij de onder stelling 1 genoemde gevolgen spelen milieueffecten soms wel, maar soms ook geen rol, ook al gaat het om gedragingen die door de communis opinio als milieurelevant worden opgevat. Het hoog waarderen van een goed milieu speelt slechts een geringe rol bij de keuze van de gedragingen.

Overwegingen betreffende het uitsparen van energie en grondstoffen spelen bij geen van de vier directe gedragingen een rol (tabel 5.14). De overige twee milieu overwegingen (sparen van de natuur en schoonhouden van lucht, bodem, water) spelen alleen bij het vervoersgedrag een rol, terwijl het sparen van de natuur nog een rol speelt bij de keuze van het wasmiddel.

De milieueffecten van de verschillende milieuvriendelijke gedragingen worden wel hoog gewaardeerd, met name die van het fosfaatvrij wassen en het kopen van statiegeldverpakking (tabel 5.12).

Ook erkent men dat drie van de vier genoemde gedragingen ^{*)} beter zijn voor het milieu dan hun milieuvijandige tegenhangers (tabel 5.11). Desondanks is dit dus niet in de rol van de overwegingen terug te vinden, zodat men mag concluderen dat de erkenning en waardering van de milieueffekten in veel gevallen een vaststaand feit is, zonder dat het een rol speelt in het keuzeprocess.

We wijzen tenslotte op de duidelijke bevinding van Uhlaner (1976) dat tussen mensen die doorgaan met recyclinggedrag en mensen die er mee ophouden, geen verschil bestaat in waardering van wat men met dat gedrag bereikt, maar wel in de beoordeling of het resultaat wel of niet wordt bereikt. (zie paragraaf 6.3).

3. *Vooraf die gevolgen spelen een rol, die duidelijk ervaren worden en zichtbaar zijn als verbonden aan het gedrag in kwestie. Dit kunnen met name ook financiële gevolgen zijn.*

Ook voor een toelichting op deze stelling verwijzen we naar tabel 5.14. Uit die tabel krijgt men de indruk dat met uitzondering van het wasgedrag de persoonsgebonden gevolgen een grotere invloed hebben dan de milieugevolgen. We hebben beide soorten van gevolgen echter niet systematisch vergeleken. We constateerden bij stelling 2 al de beperkte rol van de milieuovertuigingen. Bastiaansen (1980) toont in een nadere analyse van de gegevens aan dat milieuvriendelijke en niet-milieuvriendelijke mensen beter van elkaar kunnen worden onderscheiden met hulp van de scores op de items goed werk, tijd, onafhankelijkheid, gemak en geld, dan op de milieu-items. Ook bij haar echter vormt het wasgedrag een uitzondering. Blijkbaar zijn de persoonlijk ervaarbare gevolgen van het al of niet fosfaatvrij wassen dermate minuscule, dat de algemeen onderschreven effecten op het milieu hier de overhand kunnen krijgen.

*) Duidelijke uitzondering vormt de diepvriezer waarbij men wel erkent dat die energie verbruikt (waarvoor men betalen moet), maar niet dat die anderszins schadelijk is voor de natuur of voor lucht/bodem/water.

Dit beeld wordt duidelijk bevestigd door de open vragen naar voor- en nadelen van en naar weerstanden tegen milieuvriendelijk gedrag. Milieuoverwegingen worden daar, behalve bij het wasgedrag, nauwelijks genoemd. Bij het wasgedrag zeg 40% van de mensen omwille van het milieu fosfaatvrij te wassen. Bij de andere gedragingen is de meerderheid der antwoorden ontleend aan de directe leefsfeer van de mensen. Wanneer we bij de open vragen constateren dat 50% van de mensen als nadeel van de diepvriezers het hoge stroomverbruik noemt, dan is dat te combineren met de bevinding bij de gesloten vragen dat vooral de financiële kosten tegen de aanschaf van een diepvriezer pleiten.

Dit laatste suggereert de mogelijkheid financiële maatregelen te hanteren ter regulering van het gedrag. In dit verband zijn ook de maatregelen te noemen die Milstein opsomde om het bezineverbruik terug te dringen (zie paragraaf 6.1). Bij hem komt op de eerste plaats het financiële argument: hoe groter het financiële voordeel, hoe sterker het streven om op energie te bezuinigen; en pas op de laatste plaats komt algemene informatie over energiebesparing en de konsekventies voor het milieu en voor de toekomst.

4. *Over het algemeen is er slechts sprake van specifieke en concrete milieugedragingen en niet van milieugedrag. Voor de diverse milieugedragingen is steeds een andere set van gedragsdeterminanten aan te wijzen.*

Bij de bespreking van stelling 1 is reeds gebleken dat afzonderlijke milieugedragingen elk een eigen set van achterliggende factoren hebben. Heel pregnant is bijvoorbeeld het verschil tussen het al of niet fosfaatvrij wassen en het al of niet hebben van een diepvriezer. Het eerste wordt sterk bepaald door de normatieve component. Het tweede door de motivationele component. Ook hebben we gewezen op de verschillen in bijdrage van de onderscheidene variabelen in elk van de genoemde blokken.

Wanneer milieugedrag werkelijk bestaat, ook in de beleving van de mensen, dan zou dat moeten blijken uit de bijdrage van de algemene milieubetrokkenheidsmaten. Dat wil zeggen dat de waarde van het milieu zo sterk leeft dat het bij meerdere keuzeprocessen een rol speelt en een heel scala van gedragingen reguleert. Dit hebben we niet kunnen constateren. Uit tabel 4.24 blijkt dat alleen milieusaillantie, de meest indirect gemeten index voor milieubetrokkenheid, bij de verschillende groepen van gedragingen steeds opnieuw een significante bijdrage levert. De algemene milieubetrokkenheid levert feitelijk alleen een bijdrage bij het wasgedrag (tabel 5.8). Bij de bespreking van stelling 3 hebben we hier ook op gewezen. Bij alle gedragingen is daarnaast een bescheiden bijdrage te constateren van de specifieke probleempceptie, dat wil zeggen van het ervaren als probleem van gevolgen van een specifieke milieugedraging. En ook deze bijdrage is bij de wasmiddelen weer het grootst. Bij de bespreking van het wasgedrag in paragraaf 6.2 hebben we er op gewezen dat er met het afwegen van fosfaatvrije tegen fosfaathoudende wasmiddelen weinig essentiële kosten en baten zijn verbonden, zoals bij andere milieugedragingen. De milieuwaarde krijgt hierdoor gelegenheid een grotere rol te spelen dan elders.

5. *Ook wanneer men milieuoverwegingen voldoende waarde toekent, betekent dit nog niet dat men tot milieuvriendelijk gedrag besluit. Men kan zich niet verantwoordelijk voelen voor de oplossing van de gesignaleerde problemen of men kan zich onmachtig voelen om de problemen op te lossen.*

Deze stelling zegt met andere woorden: milieuoverwegingen vormen wel een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor uiteindelijk milieuvriendelijk gedrag.

Wij hebben in ons onderzoek geen directe invloed kunnen constateren van wat wij de 'persoonlijkheidskenmerken' hebben genoemd (verantwoordelijkheid, eigen mogelijkheid en toekomstperspectief) op het uiteindelijke milieugedrag (tabel 4.21).

Dit mag opvallend worden genoemd, omdat in de literatuur met overtuiging op deze variabelen wordt gewezen. We verwijzen naar paragraaf 2.6 en ook naar de bevindingen van Ester (1979), die wel een verband vond tussen de verantwoordelijkheidshorizont van mensen en het milieugedrag.

Van Raay (1979) wijst erop dat het belangrijk is dat de consument het idee heeft dat zijn handelen enig effect sorteert. In meerder onderzoek naar kenmerken van fosfaatvrije wassers bleek dit eveneens een significante variabele te zijn (Ester e.a. 1979). Ook in ons onderzoek hebben we bij het wasgedrag de invloed van voelen van verantwoordelijkheid en zien van eigen mogelijkheid kunnen constateren (tabel 5.10). Opnieuw echter vormde het wasgedrag een uitzondering.

We moeten concluderen dat de stelling in zijn algemeenheid niet in ons onderzoek wordt bevestigd. Ook de mogelijke volgorde van milieubetrokkenheid via verantwoordelijkheid of mogelijkheid naar gedrag hebben we niet kunnen aantonen. Niettemin is ook niet gebleken dat deze variabelen helemaal geen invloed hebben.

6. *Wil men daadwerkelijk komen tot een beslissing tussen twee alternatieve gedrgaingen, dan is het noodzakelijk dat men zich bewust is van de keuzemogelijkheid en dus ook van de alternatieven. Veel gedrag kan als gewoontegedrag worden aangemerkt, zodat men geen noodzaak tot een beslissing ervaart.*

Een duidelijke bevestiging van deze stelling hebben we niet gevonden. Vooral niet, omdat we geen goede en bruikbare operationalisering hebben gevonden voor het begrip gewenning. In de open vragen naar de motieven voor milieuvriendelijk of niet-milieuvriendelijk gedrag is het punt van de gewenning echter wel herhaalde malen naar voren gekomen. We wijzen op de 13% van de mensen die gewenning noemt als argument om niet van het gebruik van de auto af te zien (tabel 6.1), de ongeveer 20% die zegt om die reden fos-

faathoudend te blijven wassen (tabel 6.4) en de 13% die gewinning noemt als weerstand tegen het afschaffen van de diepvriezer (tabel 6.8). Uit deze aantallen mag men concluderen dat het moeilijk is een gewoontegedrag te doorbreken.

Daarnaast wijzen we op een ander aspect van het gewoontegedrag, namelijk dat men zich niet bewust is van de alternatieven. Dit bewustzijn wordt bevorderd door confrontatie met het alternatief, in levende lijve of in woord en geschrift. In dit kader zijn de variabelen 'gedrag van de omgeving' en 'voeren van gesprekken' conceptueel ook als operationalisering van het gewoontegedrag op te vatten. We hebben bij stelling 1 reeds gewezen op de grote invloed van het gedrag van de omgeving (zie ook tabel 5.21). We hebben ook gevonden dat het voeren van gesprekken nauw samenhangt met het ver-tonen van het gedrag. Jammer genoeg weten we niet hoe het oorzakelijk verband tussen beide variabelen loopt, want het is denkbaar dat men, eenmaal iets doende, daar met anderen over wil praten. Het is ook denkbaar dat men door de gesprekken op ideeën wordt gebracht.

7. Ook kunnen er omgevingsfactoren zijn die de keuzevrijheid van het individu zo beperken, dat bepaald gedrag min of meer geïndiceerd is, los van de gedragsintentie van het individu.

We hebben meerdere malen gewezen op de beperkingen die we ons hebben opgelegd - mede gezien de vraagstelling van het onderzoek - in de bestudering van de invloed van de gedragsbeperkende omgevingsfactoren (zie paragraaf 1.2). We hebben ook gewezen op de problemen die er gezien het uitermate specifieke karakter van deze variabelen ontstaan bij de operationalisering en verwerking (zie paragraaf 3.2.5). In de analyse van de gesloten vragenlijst hebben we nauwelijks enige verband gevonden tussen deze groep van variabelen en de milieuvriendelijke gedragingen.

In de antwoorden op de open vragen naar voor- en nadelen van milieuvriendelijk gedrag komen we wel een aantal gedragsbeperkende factoren tegen. Bij het vervoer (tabel 6.1) wijzen we op de 25% die de auto nodig heeft voor het werk, door invaliditeit, wonen buiten de bebouwde kom, en dergelijke. Bij het wassen wijzen we op de 30% die fosfaatvrije wasmiddelen te duur vindt of moeilijk te krijgen. Bij de diepvriezer op de 17% die zegt een eigen tuin te hebben. Deze percentages zijn hoog genoeg om de significante bijdrage van gedragsbeperkende factoren te onderschrijven.

Het zou wat boud zijn te beweren dat de variantie in milieugedragingen, die wij met de persoonsgebonden variabelen niet hebben verklaard, aan de gedragsbeperkende factoren is toe te schrijven. Met de persoonsgebonden variabelen verklaarden we 25% (voor vervoer en statiegeld) tot 50% (wasmiddelen) van het milieugedrag (tabel 5.23). De gedragsbeperkende factoren zouden we op grond van de antwoorden op de open vragen rond 25% van de variantie toe kunnen schrijven. Deze factoren vormen daarmee niet alleen één van de belangrijkste soort determinanten van milieugedrag, maar ook de meest concrete en dus in principe de meest veranderbare.

7.2. Beschouwingen over beïnvloedingsstrategieën

Tot slot van ons verslag willen we kort enige opmerkingen maken over strategieën die de overheid kan hanteren ter beïnvloeding van het milieugedrag. Kort, omdat Ester een aantal van de hier te noemen beïnvloedingsstrategieën elders reeds uitvoerig heeft behandeld (Ester 1979 b), en omdat we bij de bespreking van de achtergronden van de vijf specifieke milieugedragingen in de hoofdstukken 5 en 6 reeds verschillende beïnvloedingsstrategieën hebben aanstipt. We hebben de daar gedane suggesties steeds cursief weergegeven.

De hier volgende aanbevelingen zullen ook globaal zijn in die zin dat niet aangegeven wordt welke instanties in Nederland zich met welke beïnvloeding moeten bezig houden. We hanteren zelfs het begrip overheid waar in deze context belangenorganisatie (b.v. de stichting Natuur en Milieu, of de Vereniging voor Milieudefensie) gelezen kan worden.

In het gedragsmodel hebben we voortdurend een aantal groepen van variabelen onderscheiden: de informatieverschaffende variabelen (waaronder de media, de eigen ervaring en de gesprekken in eigen omgeving), het probleembewustzijn en de algemene milieubetrokkenheid, de eigen verantwoordelijkheid en eigen mogelijkheden, het afwegen van te verwachten voor- en nadelen van bepaald gedrag, normatieve invloeden, en gedragsbeperkende omgevingskenmerken. Elk van deze groepen leent zich in principe voor een bepaald soort beïnvloeding. Wanneer we daarnaast hebben geconstateerd dat de relatieve bijdrage van elk van deze groepen van variabelen aan het uiteindelijke gedrag per gedraging varieert, zodat er geen sprake is van algemeen milieugedrag, maar slechts van concrete, specifieke gedragingen, dan liggen twee conclusies voor de hand. De eerste conclusie is dat nimmer volstaan kan worden met een uniform draaiboek van beïnvloedingsstrategieën voor een hele set van milieugedragingen, maar dat per gedraging een aangepaste keuze gemaakt moet worden uit verschillende maatregelen.

De tweede conclusie is dat men beter afzonderlijke gedragingen tot object van beïnvloeding kan kiezen dan de ontwikkeling van een nieuwe, milieuvriendelijke levensstijl. Het is gemakkelijker bij afzonderlijke gedragingen alternatieven aan te geven dan bij een gehele levensstijl. Ook zijn afzonderlijke gedragsveranderingen gemakkelijker te realiseren dan een ingrijpende verandering van levensstijl. Dit laatste kan slechts stap voor stap, gedraging voor gedraging.

Overigens betekent dit niet dat aan een verbetering van de algemene milieuattitude geen aandacht hoeft te worden besteed. Dit is nodig om de afzonderlijke gedragingen in een bepaald kader te kunnen plaatsen en ze zodoende een extra motivationele steun te geven. We komen hierop terug bij de attitude-georiënteerde beïnvloedingsstrategie.

De stapsgewijze benadering wordt ook geïndiceerd als we nagaan hoe-
ver het te propageren gedrag af mag wijken van het bestaande gedrag
om effect van de beïnvloeding te kunnen verwachten. In de theorie
betreffende de attituden kennen we het begrip van de aanvaardbaar-
heidsrange: wanneer standpunten verder dan deze range van elkaar
verwijderd zijn, is toenadering niet te verwachten. In de marketing
kennen we het begrip 'voet-tussen-de-deur' techniek. Een stapsg-
wijze benadering van de consument waarbij hem telkens slechts een
kleine tegemoetkoming wordt gevraagd. De door de consument ervaren
kosten en moeite blijven zodoende beperkt. (Van Raay 1979) wijst
er op dat deze techniek ook geschikt is om van de kleine materiële
beloningen die tot inwilliging van het verzoek leiden te komen tot
internalisering op grond van milieuoverwegingen. Van passief
naar actief meewerken. We komen hier op terug bij de bespreking van
de gedragsgeoriënteerde beïnvloedingsstrategie.

De meest traditionele beïnvloedingsstrategie is attitude-georiën-
teerd. Het beïnvloeden van de attituden, en in onze termen van
milieubetrokkenheid, staat hierbij centraal. De veronderstelling
hierbij is dat ieder zal trachten zijn gedrag in overeenstemming
te brengen met zijn attitude. We hebben echter aangegeven dat deze
consistentie niet noodzakelijkerwijs aanwezig hoeft te zijn, niet
alleen empirisch niet, maar ook theoretisch niet. Mensen hoeven
niet persé het gedrag aan de attitude aan te passen, maar kunnen
ook hun attitude aan het gedrag aanpassen. Dit maakt het besteden
van aandacht aan de algemene milieubetrokkenheid niet overbodig,
omdat wanneer de overheid milieugedrag eventueel stuurt met milieu-
exherente motieven (financiële beloning, verboden), zij tevens de
milieubetrokkenheid moet trachten te beïnvloeden om de in gang ge-
zette gedragsverandering te continueren en te legitimeren.
Wanneer we over attitude-beïnvloeding spreken dan bedoelen we daar-
mee een heel scala van mogelijkheden, zoals:

- het benadrukken van een schoon milieu als een waarde (op zich),
- het benadrukken van de ernst van de milieuproblematiek,
- het wijzen op het nut en de noodzaak van bepaald gedrag,

- het leveren van feitelijke informatie over de gevolgen van onze handelingen waaronder informatieve reclame ten behoeve van de consumptie,
- het attenderen op mogelijke alternatieve gedragingen, zowel in constaterende als in overredende zin,
- het aansporen tot milieuvriendelijker gedrag,
- het geven van algemene informatie over milieurelevant gedrag en de konsekwenties voor de toekomst.

Onder deze groep van beïnvloedingsstrategieën vallen zowel milieueducatie als milieuvoorlichting (zie ook Voorlopige Centrale Raad voor de Milieuhygiëne, 1976).

De attitude - georiënteerde benadering mag men cognitief en individueel gericht noemen. Het is waarschijnlijk de minst kostbare manier van beïnvloeding, die bovendien het meest appelleert aan ons ideaal van de vrijheid van het individu.

Wil deze beïnvloedingsstrategie echter succes hebben, dan dient men de boodschap te differentiëren naar het gedrag in kwestie en naar de groep die men wenst te bereiken. Alle kennis die verzameld is over de overredingstechnieken (Fishbein en Ajzen, 1975: 387 e.v.; Mc Guire, 1969; Havelock, 1972) is hier van toepassing; de kenmerken van degene die de boodschap uitzendt, van de boodschap zelf, van het kanaal waarlangs de boodschap wordt verzonden, enzovoorts. In ons onderzoek hebben we gezien dat er nauwelijks tot geen verband is tussen algemene milieubetrokkenheid en gedrag. Terecht mag men dan ook sceptisch zijn over de effecten van een op attituden gerichte beïnvloedingsstrategie alleen. Dit scepticisme wordt door ander onderzoek bevestigd (Hyman en Sheatsley, 1959).

Helemaal nutteloos is deze strategie echter niet, omdat een aanpassing van attituden aan het gedrag met name van belang kan zijn voor een continuering van nieuw gekozen gedrag en voor internalisering van het gedragspatroon. Attitudeverandering heeft, zoals gezegd, niet zozeer een initiërende functie alswel een continuerende en legitimerende functie, zoals o.a. Uhlaner (1976) heeft aangetoond. Daarnaast hebben wij in ons onderzoek geconstateerd dat bij gedragingen waar weinig kosten en baten meespelen in het keuzeprocess tussen twee gedragingen, zoals bij de keuze van een wasmiddel, de attitude wel de gelegenheid krijgt een belangrijke rol te spelen en dus doel van een beïnvloedingsstrategie kan zijn.

Bij de keuze van wasmiddelen gaat het niet zozeer om een afwegen van de kosten en baten, en het bieden van een alternatief dat diep gewortelde behoeften kan bevredigen, zoals bijvoorbeeld bij de auto. Bij fosfaatvrij wassen is in feite de witheid van de was het enige offer dat moet worden gebracht. Wanneer het produkt aanwezig is en de prijs redelijk, dan is een keuze voor fosfaatvrij wassen niet moeilijk. Het gevaar is zelfs aanwezig dat de consument zich op deze manier tegen zeer geringe kosten de kwalificatie 'milieuvriendelijk' eigen kan maken.

In het algemeen mag men stellen dat een verandering in attitude en in bijbehorend gedrag waarschijnlijker is, naarmate de kosten (moeiten) van de gedragsverandering geringer beoordeeld worden, de voordelen van de gedragsverandering groter en de reacties van de omgeving gunstiger.

Een tweede groep van beïnvloedingsstrategieën, aansluitend bij de motivationele component van onze besluitvormingskenmerken, is gedrags-georiënteerd. Hier gaat het om een directe koppeling van het gedrag aan bepaalde effecten. Deze effecten hoeven niet rechtstreeks met het milieu te maken hebben. Te denken valt hier aan

- financiële beloningen en bestraffingen, hanteren van het prijs-mechanisme
- directe informatie over wat het gedrag voor effect heeft gehad (terugkoppeling van informatie, bijvoorbeeld bij energieverbruik in huishoudens of benzineverbruik in de auto,
- het wijzen op positieve effecten van milieuvriendelijk gedrag, bijvoorbeeld het gemak van het fietsen, omdat men drukte en files ontwijkt; de rust in de natuur,
- het introduceren van nieuwe argumenten in het afwegingsproces, waarbij opnieuw aan financiële prikkels kan worden gedacht bij de vervoerskeuze, de aanschaf van een diepvriezer of de keuze van de drankverpakking,
- het geven van een juist beeld van de prijsverschillen tussen milieuvriendelijke en milieuvijandige gedragsalternatieven,
- het corrigeren van bestaande overwaardering van bepaalde gevolgen, zoals bijvoorbeeld de witheid van de was, of de snelheid van de auto (in de V.S. rijdt men langzamer dan hier).

De keuze voor een van deze beïnvloedingsstrategieën ligt het meest voor de hand bij die gedragingen waar de afweging van de voor- en nadelen de sterkste relatie heeft met het uiteindelijke gedrag. In ons onderzoek was dat het geval bij de aanschaf van de diepvriezer, de keuze van het vervoer en de koop van statiegeldverpakking.

Wanneer de gedragsgeoriënteerde beïnvloedingsstrategieën met hulp van algemene leerprincipes (waaronder de notie dat juist gedrag dat belonend is herhaald zal worden en gedrag dat niet belonend is, verdwijnen zal) de lijnen tussen gedrag en effect probeert te versterken, dan hoeft dat niet persé alleen reeds bestaande voor- en nadelen te betreffen, bijvoorbeeld het verschuiven van de associatie van maatschappelijke status van particulier naar openbaar vervoer (anders dan een taxi), maar kan het ook nieuwe associaties betreffen, waarvan de financiële voor- en nadelen het meest voor de hand liggen.

Bij het hanteren van het prijsmechanisme moeten echter wel een paar kanttekeningen gemaakt worden: In onze maatschappij moet men (nog steeds) rekening houden met het bestaande hoge welvaartsniveau, waardoor bij prijsaanpassingen niet zozeer in enkele procenten alswel in tientallen procenten moet worden gedacht. Eerst na een aantal forse prijsverhogingen van de benzine wordt nu het effect merkbaar. Een louter financiële beloningsstructuur brengt bovendien een driedubbel gevaar mee

- het gevaar dat gedrag enkel en alleen omwille van de financiële beloning wordt vertoond en er geen internalisering volgt
- het gevaar dat bepaald gedrag vertoond wordt om daarna een beloning te incasseren (bijvoorbeeld eerst afval produceren en daarna de beloning voor het inzamelen ontvangen)
- het gevaar dat de ontvangen financiële beloning in ander milieuvriendelijk gedrag wordt geïnvesteerd.

Vandaar ook dat we wijzen op de mogelijkheid van niet-financiële of niet-materiële beloningen. De autoloze zondagen in 1974 bleken onverwacht positieve effecten op te leveren voor vele mensen (fietsen, boek lezen, rust). Ook dient er nagedacht te worden over sociale beloningen zoals erkenning en status.

Het hanteren van financiële prikkels is overigens een aangewezen oplossing van problemen die we bij de collectieve handelingstheorie (blz. 39) besproken hebben: deze theorie zegt dat, gelet op het feit dat consumptie van collectieve goederen (bijvoorbeeld gebruik van een schoon milieu) onafhankelijk is van het feit of de consument heeft meebetaald aan de kosten, het voor de consument niet rationeel is om zich vrijwillig in te zetten voor de realisering van die collectieve goederen. De ongewenste gevolgen van deze instelling kunnen worden bestreden door het collectieve goed duidelijker aan de individuele consument te binden, door bijdragen aan het collectieve goed te belonen (bijvoorbeeld door het geven van subsidies) en niet - bijdragen te bestraffen (bijvoorbeeld door het heffen van extra belasting op milieuvervuilende activiteiten).

We hebben er - tot slot - al op gewezen dat voor een continuering van de effecten op langere termijn gewenst is de beoogde gedragsveranderingen mede te motiveren met milieuoverwegingen om zodoende internalisering te bevorderen en de gedragsintentie te generaliseren over meerdere verwante gedragingen.

De normatieve component van de besluitvormingskenmerken, die veel invloed blijkt te hebben op alle vijf milieugedragingen, vormt tot nu toe nog nauwelijks bron van inspiratie voor beïnvloedingsstrategieën. Essentieel kenmerk van de normatieve component is de inbedding van het individu in zijn sociale omgeving. In het verlengde van de door Ester (1979b) genoemde *groepsgerichte* benadering spreken wij over de sociale benadering.

Onder de sociale benadering vallen

- akties, die zich richten op een beperkt geografisch gebied, met een duidelijke inbreng van de betrokkenen in het uiteindelijke projekt, zoals bijvoorbeeld het experimentele milieu-
projekt in Bodegraven (Evers, 1974), of het energieprojekt ter bevordering van zuinig energiegebruik in kantoorgebouwen (Rozendal e.a. 1980)
- het presenteren van het milieuvriendelijke gedrag als sociaal wenselijk

- het in de voorlichting mee laten spelen van het sociale netwerk waarbinnen het gewenste gedrag moet worden vertoond
 - het stimuleren van cursussen over bijvoorbeeld milieuvriendelijk huishouden aan groepen van elkaar kennende mensen, zoals VOS-cursussen, waardoor het mogelijk wordt in groepen over het onderwerp te praten
 - het aansporen tot praten over eigen milieuvriendelijk gedrag.
- De sociale beloningen waarover we bij de gedragsgeoriënteerde interventiestrategieën spraken, zijn goed te combineren met deze sociale benadering, omdat men meer geneigd is sociale beloningen te accepteren als relevante anderen de aantrekkelijkheid van de beloning en de wenselijkheid van het gedrag erkennen en er status en prestige aan verbinden.

Het betrekken van het sociale netwerk bij de beïnvloeding is tot nu toe nog slechts weinig gebeurd (Geller e.a., 1978; Rozendal e.a. 1980; zie ook Ester, 1979 b). Gezien de gebleken grote invloed van de normatieve variabelen is extra aandacht voor deze sociale benadering gewenst. De benadering impliceert een veel kleinschaliger en dus kostbaarder aanpak dan tot nu toe gebruikelijk.

Het blok gedragsbeperkende factoren geeft aanleiding tot een *situationele* of structurele benadering van de beïnvloeding. We hebben reeds in hoofdstuk 1 (blz. 13) de voornaamste beïnvloedingsstrategieën besproken die tot dit cluster behoren:

- bepaalde technologische voorzieningen aanbrengen
- inrichting van de fysieke omgeving zodat milieuvriendelijk gedrag wordt vergemakkelijkt: plaatsen van afvalbakken, recycling faciliteiten, verbeteren openbaar vervoer
- afzwakken van de vervoersbehoeften door een betere planologie
- het stellen van geboden en verboden, zoals de autoloze zondag, snelheidsbeperking, bezinedistributie, verbod op productie van bepaalde spuitbussen, uit de handel nemen van fosfaathoudende wasmiddelen
- bevorderen van een zo groot mogelijke beschikbaarheid van milieuvriendelijke alternatieven, zoals statiegeldverpakking en fosfaatvrije wasmiddelen.

- Een uitgebreide lijst van mogelijke structurele maatregelen staat vermeld in bijlage 2.1 naar aanleiding van een analyse van artikelen in de schrijvende pers door Bastiaansen (1977). Deze herhalen we hier niet, ondanks de grote mate van concreetheid die de lijst kenmerkt, met name waar het de wetgeving, de financiën en de politieke- en overheidsstructuren betreft.

In gevallen van structurele maatregelen hebben we meestal te maken met het probleem van de beleidsacceptatie. We noemden ook in hoofdstuk 1 reeds verschillende voorwaarden die moeten worden vervuld om deze acceptatie te realiseren:

- in hoeverre maatregelen als legitiem worden erkend
- in hoeverre maatregelen worden erkend als in overeenstemming met bestaande normen en waarden (bijvoorbeeld verdelende rechtvaardigheid)
- in hoeverre individuele vrijheden worden aangetast
- in hoeverre door voorlichting het bestaan, de bedoeling en de inhoud van de maatregel wordt duidelijk gemaakt (legitimering)
- in hoeverre men zich ongestraft aan de maatregel kan onttrekken
- in hoeverre invloedrijke derden de maatregelen ondersteunen of aanmoedigen
- in hoeverre de maatregelen worden onderschreven door het sociale netwerk waarvan men deel uitmaakt
- in hoeverre men voordelen ziet in nakomen van de maatregel.

Van den Doel (1978) pleit voor een 'democratische aanvaarding van dwang' als het gaat om de oplossing van de problemen die we eerder beschreven bij de collectieve handelingstheorie (zie hierboven bij de gedragsgeoriënteerde beïnvloedingsstrategieën).

In ons onderzoek hebben we aan de structurele factoren die het gedrag beïnvloeden, waaronder de gedragsbeperkende factoren, weinig aandacht besteedt omdat we ons primair op de individu-gebonden factoren hebben gericht. Vandaar dat we over de feitelijke invloed van de structurele factoren geen harde gegevens hebben. Niettemin zijn we, met name ook bij de open vragen naar het waarom van milieu-vijandig gedrag herhaaldelijk op deze factoren gestuit. We veronder-

stellen daarnaast dat ook een groot deel niet-verklaarde variantie in milieugedrag in ons onderzoek te herleiden is tot de invloed van structurele factoren (zie de bespreking van stelling 1 in de vorige paragraaf). Vandaar dat deze benadering van de beïnvloeding het meest succesvol is, als men over twee belangrijke bezwaren kan stappen: de grotere financiële kosten en het mogelijke conflict met de algemeen liberale opvatting dat iedere burger voor zich moet beslissen. Dat van regeringswege aangedrongen wordt op 'individualisering van het milieubeleid', dat wil zeggen: de keuze zich wel of niet milieuvriendelijk te gedragen over te laten aan de individuele burger, doet vermoeden dat over deze bezwaren niet wordt heengestapt.

We willen tot slot nog een tweetal opmerkingen maken over beïnvloedingsstrategieën die niet direct in de vier hierboven beschreven benaderingen passen.

De eerste opmerking betreft het feit dat bij de vier besproken beïnvloedingsstrategieën er geen benadering is die aangrijpt op de groep variabelen van eigen verantwoordelijkheid en eigen mogelijkheid. Ook al is deze groep van variabelen in ons onderzoek niet pregnant naar voren gekomen, en hebben we geen duidelijk fasisch verloop vast kunnen stellen tussen milieubetrokkenheid en milieugedrag, toch is het de moeite waard aan die door anderen wel veronderstelde fasen aandacht te besteden. In de eerste fase gaat het erom de mensen bewust te maken van de milieuproblematiek. Hier loopt men het gevaar dat mensen uit de lagere sociaal-economische niveau's er een bedreiging in zien van welvaartsverschijnselen die zij net binnen hun bereik krijgen, maar voor andere groepen al gemeengoed zijn. Als dit milieubewustzijn aanwezig is, moet men de medeverantwoordelijkheid benadrukken en de eigen mogelijkheden. Beide aspecten zijn te combineren in het goede voorbeeld dat de overheid zelf geeft. Verantwoordelijkheid kan moeilijker worden afgeschoven, naarmate men ziet dat anderen zich wel aan hun verantwoordelijkheid houden.

Die verantwoordelijkheid en het voorbeeld van de overheid moet ernstig genomen worden. Het idee van een eenzijdig offer van de kant van de burgers moet verdwijnen. Het publiek signaleert erg snel tekortkomingen van de overheid: extra autogebruik, overvloedig licht in kantoorruimte, papiergebruik enzovoorts. Maar ook het weggeven van vaatwasmachines in televisieprogramma's wordt als iets van de overheid gezien.

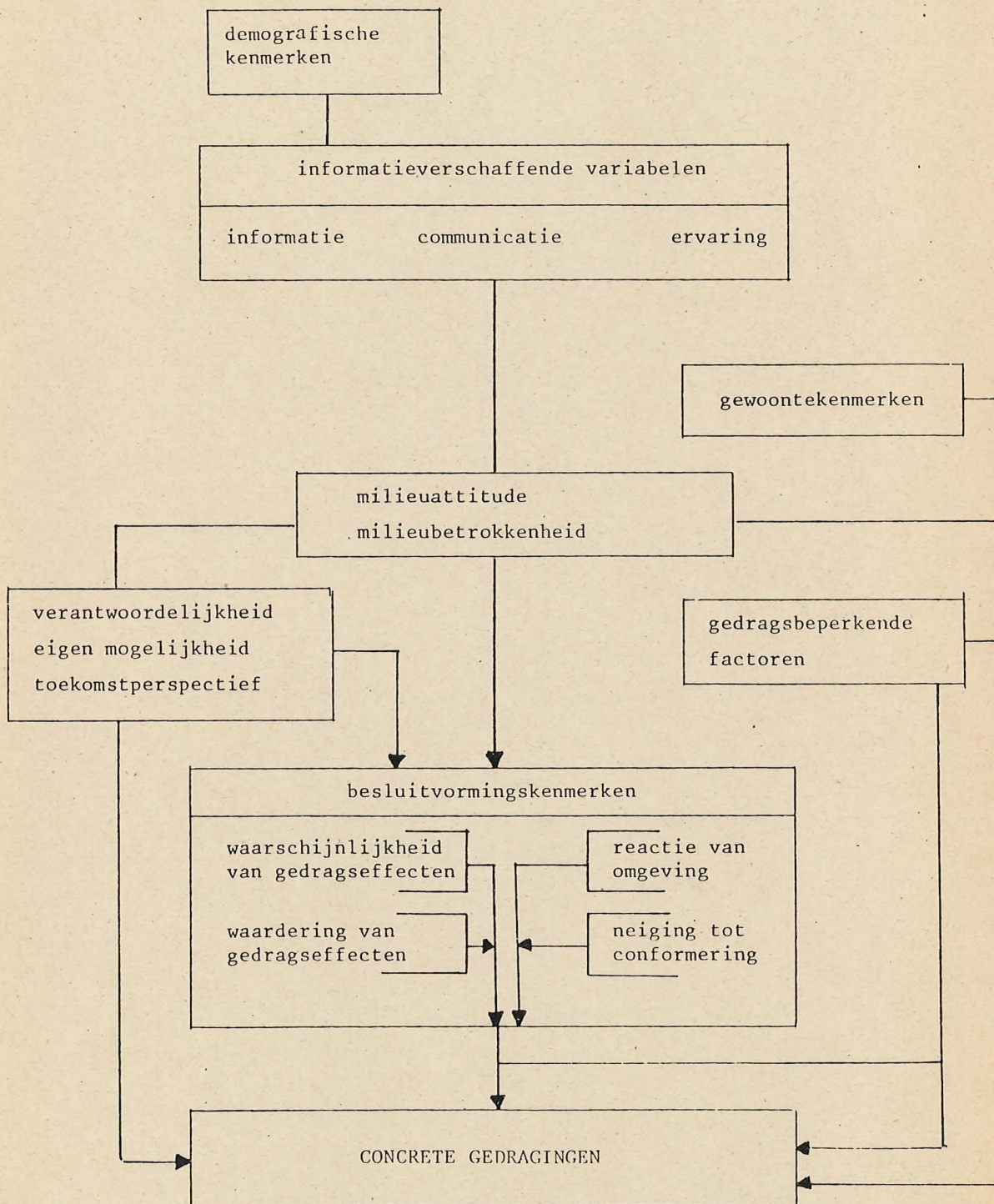
De overheid kan (en dan weer in beperkte zin) haar verantwoordelijkheid onder meer concreet maken door aan te geven dat zij van haar kant structurele maatregelen wil nemen die tot haar competentie behoren en dat zij structurele belemmeringen voor de doorwerking van het particulier initiatief wil verminderen. De overheid zou ook duidelijk moeten maken welke rol belangenorganisaties, waaronder actiegroepen, spelen in het besluitvormingsproces.

Het benadrukken van de eigen mogelijkheid sluit nauw aan bij de informatieoverdracht waarover we reeds hebben gesproken. Tot slot mag niet vergeten worden dat mensen die het gewenste gedrag reeds vertonen van tijd tot tijd een bevestiging behoeven.

De tweede opmerking ontleen we aan Klabbers (1978). Deze gaat in een artikel over voorwaarden voor sociale planning op lange termijn in op de problemen waar ook de collectieve handelingstheorie zich mee bezig houdt: het profiteren van collectieve goederen, zonder er aan bij te dragen. Hierboven wezen we op een meer directe koppeling tussen gedrag en effect, onder andere via financiële prikkels, als mogelijke oplossing. Ook noemden we de 'democratische aanvaarding van dwang' zoals door van den Doel (1978) gesuggereerd. Klabbers wijst op nog een andere oplossing en wel een benadrukken van de verantwoordelijkheid van elk van de leden van de groep, niet slechts in woord, maar ook in daad. Dat betekent een daadwerkelijke participatie van de leden van de groep in de besluitvormingsprocessen en daaraan gekoppeld een directe aanspreekbaarheid van elk der leden. Ten principale heeft Klabbers vermoedelijk gelijk. Vraag is niet zozeer of er bij grotere groepen, zoals de Nederlandse samenleving een bestuurssysteem denkbaar is dat ieder volledige participatiemogelijkheden biedt maar of het verantwoordelijkheidsgevoel kan worden ontwikkeld door zo groot mogelijke participatie in kleinere organen.

Tot nu toe spraken we over beïnvloeding als komend vanuit de overheid. Bij de sociale benadering en bij de gedachtengang van Klabbers komen ook duidelijk anderen aan bod. Relatie tussen overheid en burgers is niet eenzijdig en hoort dit ook niet te zijn. Bij de beïnvloeding van de overheid spelen actiegroepen een belangrijke rol. We hebben daar in ons onderzoek enige aandacht aan besteed. Vraag is of in het verlengde van de vorige opmerking de overheid ook niet moet zorgen voor een strategie waarbij burgers een optimaal gebruik kunnen maken van de actiegroepmogelijkheden. Niet alleen vanwege het directe doel dat de actiegroep zich heeft gesteld, maar ook vanwege de kritische functie die ze vervult in de samenleving, de wezenlijke bijdrage aan het overheidsbeleid (Veening, 1979) en de positieve effecten voor de deelnemers zelf. De bijdragen van de overheid op dit punt kunnen liggen in het reeds vermelde verschaffen van duidelijkheid over de inbreng van actiegroepen in het besluitvormingsproces, in de aandacht die bij de vormings- en opleidingsprocessen in onze maatschappij aan het functioneren van actiegroepen wordt besteedt, en in pogingen van de overheid gerezen misverstanden over dit functioneren op te helderen (zie bijvoorbeeld paragraaf 6.5 en bijlage 3). Huitzing (1979) spreekt in dit verband van een *emancipatorische strategie*.

SCHEMA VAN VARIABLEN VAN INVLOED OP MILIEUGEDRAG.

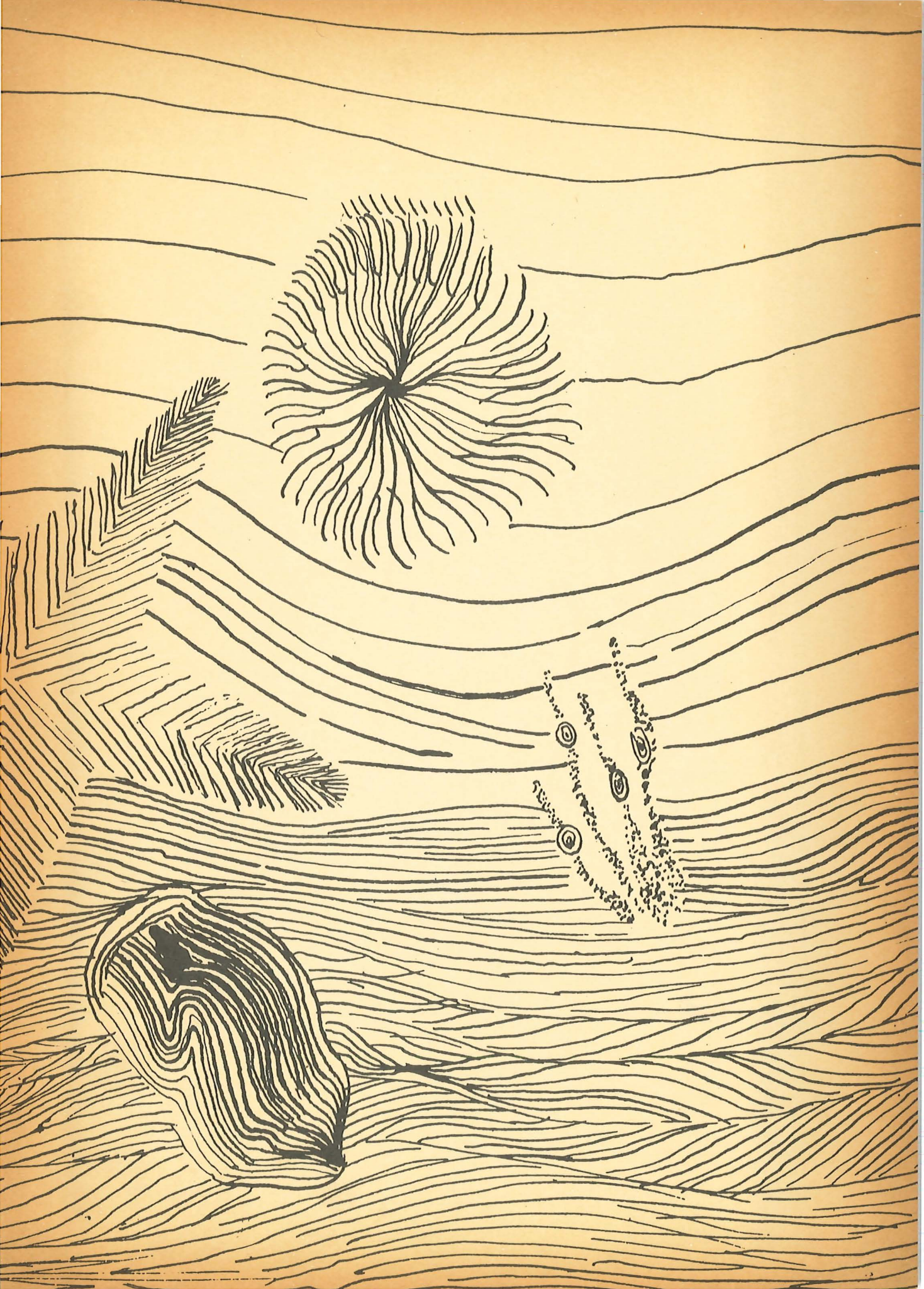
INHOUDSOPGAVE

Integrale rapport over het onderzoek naar achtergrond van milieugedrag

1. achtergronden van milieugedrag: specificering van de begrippen
 - 1.1. definiëring van milieugedrag
 - 1.2. verschillendsoortige achtergronden van milieugedrag
2. theoretische beschouwingen
 - 2.1. attitude als gedragsvoorspeller
 - 2.2. afwegen van kosten en baten
 - 2.3. de motivationele component
 - 2.4. de normatieve component
 - 2.5. tussentijdse plaatsbepaling
 - 2.6. verantwoordelijkheid en eigen mogelijkheid
 - 2.7. verdere randvoorwaarden
 - 2.8. recapitulatie
3. methodologische aantekeningen
 - 3.1. opzet van het onderzoek
 - 3.2. de variabelen en hun operationalisering
 - 3.3. de steekproef
 - 3.4. belangrijkste analysemethoden
4. milieubetrokkenheid en milieugedrag in het algemeen
 - 4.1. de mate van betrokkenheid
 - 4.2. achtergronden
 - 4.3. tussentijdse samenvatting
 - 4.4. de mate van milieugedrag en aktiebereidheid
 - 4.5. achtergronden van milieugedrag en aktiebereidheid
5. milieuvriendelijkheid op specifiek gebied
 - 5.1. specifieke milieuvriendelijkheid als afhankelijke variabele
 - 5.2. achtergronden van specifieke milieuvriendelijkheid
 - 5.3. samenvattende analyses
6. nadere beschouwingen over de specifieke gedragingen
 - 6.1. het selectieve autogebruik
 - 6.2. het fosfaatvrij wassen
 - 6.3. het kopen van statiegeldverpakking
 - 6.4. de diepvriezer
 - 6.5. aktiegedrag
7. conclusies en aanbevelingen
 - 7.1. bespreking van de zeven veronderstellingen
 - 7.2. beschouwingen over beïnvloedingsstrategieën
8. literatuur

OVERZICHT VAN DE BIJLAGEN

- Bijlage 1 over de definiëring van het milieubegrip
- 2 andere benaderingen van het milieuprobleem
1. structurele factoren van invloed op het milieugedrag
2. aannamen voor de harmoniebenadering en de conflictbenadering
- 3 actievoerders en beampten
- 4 vergelijking van enige demografische gegevens met minicensus 1977 en Ester 1979
- 5 specifieke milieugedragingen
- 6 de noodzaak tot oplossing van de milieuproblematiek
- 7 mogelijke oplossingen van de milieuproblematiek
- 8 psychologische variabelen
- 9 gewoontekenmerken en gedragsbeperkende factoren
- 10 informatieverschaffende variabelen
- 11 enige overige variabelen
1. kennis
2. discrepantie tussen woord en daad
3. waarnemen van eigen positie
- 12 enige correlatiematrices
1. partiële correlaties tussen de regressiescores van de blokken variabelen, per onderscheiden gedraging
2. pearson correlaties tussen een aantal variabelen op algemeen niveau
- 13 variabelenschema en vragenlijst

PRODUKTIE:
STAFDELING
EXTERNE BETREKKINGEN
DOKTER REIJERSSTRAAT 12
POSTBUS 439
2260 AK LEIDSCHENDAM

Staatsuitgeverij
'S-GRAVENHAGE
TEL (070) 789911
ISBN 90 12 0349 6

121869-0957 (600) FEBRUARI 1981